डॉ. नी. र. वऱ्हाडपाण्डे

मराठी साम्राज्यसत्तेमागील हेतु

फेब्रुवारी ६९ च्या नवभारताच्या अंकात वरील शीर्षकाखाली श्री. आठवले यांचा एक लेख प्रकाशित झाला आहे. मराठी सत्ता ही नुसती लुटारूंची होती हा जुनापुराणा आरोप त्यात पुनः उगाळला आहे. या आरोपावर सुरवातीला न्यायमूर्ति रानडे व त्यानंतर अनेक इतिहासकारांनी सप्रमाण उत्तर दिलेले आहे. या सर्व उत्तरात उल्लेखनीय उत्तर म्हणजे डॉ. सुरेन्द्रनाथ सेन यांनी लिहिलेला Maratha Administration हा ग्रंथ होय. आठवले आपला आरोप उगाळताना या ग्रंथातील विवेचनाचा समाचार घेतील अशी माझी अपेक्षा होती. पण डॉ. सेनांच्या कोणत्याही मुद्द्याला त्यांनी स्पर्श देखील केला नाही. डॉ. सेनासारख्यांच्या मान्य ग्रंथातील प्रमाणांचा विचारही न करणाऱ्या लेखाची दखल घेण्याची फारशी जरूर नाही असे मला लेख वाचल्यावर वाटले. पण आता प्रा. आचार्य यांनी त्याची दखल घेतली आहे व आठवल्यांनी आचार्यांना उत्तरही (नवभारत, जुलै ६९) दिले आहे. याप्रमाणे चर्चेस तोंड फुटले असल्यामुळे आठवल्यांच्या उत्तरावर मीही चार शब्द लिहितो.

मोगल व इंग्रज लुटारू

(१) मराठ्यांनी केलेल्या लुटीच्या शतपट लुटी मोगल व इंग्रज यांनी केल्या, "फौजेला तीन दिवस लुटीची परवानगी दिली," अशासारखे उल्लेख इंग्रजी कागदपत्रात सापडतात. या मुद्द्याबद्दल आठवले म्हणतात "मग इतरात व मराठ्यात फरक काय ? व त्यांच्या सत्तेचा अभिमान काय म्हणून बाळगायचा ?"

या प्रश्नात दोन मुद्दे अनुस्यूत आहेत. मूळ मुद्दा मराठी सत्ता लुटारू होती की नाही हा. याचे उत्तर स्पष्ट आहे. मराठी सत्ता लुटारू असेल तर मोगल व इंग्रजी सत्ता तिच्या शतपट लुटारू होती असे त्याचप्रकारच्या अनुमानपद्धतीने सिद्ध होते. मराठ्यांना लुटारू म्हणणारे इंग्रजांना लुटारू म्हणायला तयार असतील तर ते सुसंगत विवेचक आहेत असे म्हणता येईल. मराठे लुटारू होते असा सतत उद्घोष करून मोगल व इंग्रज यांच्या तत्सदृश कृत्यांबद्दल मूग गिळल्याने मोगल व इंग्रज लुटारू नव्हते असा ध्वनि निघतो. म्हणून मराठ्यांचे निंदक सत्यनिष्ठ असतील तर त्यांनी मोगल व इंग्रज यांच्या लुटारूपणाचेही सविस्तर वर्णन करायला हवे. मराठ्यांच्या लुटारूपणाबद्दल इंग्रजांनी भरपूर गवगवा आधीच करून ठेवलेला आहे. आज खरी गरज आहे मोगल व इंग्रज यांच्या लुटारुपणाला प्रसिद्धि देण्याची.

(२) दुसरा मुद्दा : मराठ्यांच्या सत्तेचा अभिमान का बाळगायचा ?

गझनीपासून औरंगजेबापर्यंतचा पराभवाचा इतिहास त्यांनी बदलला म्हणून. भारतीय हे पौरुषहीन लोक आहेत, त्यांना कुणीही लाथा माराव्या अशी भारताची दुष्कीर्ति शिवाजीच्या उदयापूर्वी साऱ्या जगात झाली होती. इतकेच नव्हे तर भारतीयातही आपण षण्ढ आहोत, असा गण्ड निर्माण झाला होता. माणसात जेव्हा स्वतःबद्दलच तुच्छतेची भावना निर्माण होते तेव्हा त्याचा सर्वांगीण अधःपात निवारण करायला काहीच उपाय उरत नाही. साधारणपणे तेराव्या शतकापर्यंत भारत, संपत्ति, कलाकौशल्य, विज्ञान व पराक्रम वगैरे सर्व बाबतीत जगात अग्रेसर होता, निदान कोणत्याही तत्कालीन राष्ट्रांच्या मागे नव्हता. तेराव्या शतकानंतर सर्व क्षेत्रात भारताच्या अधःपाताला सुरवात झाली. याचे कारण रणांगणावर सतत होणारा पराभव व यामुळे उत्पन्न होणारी सत्वशून्यता.

युद्धातील पराजय हे भारताच्या अवनतीचे कारण नसून अवनति हेच पराजयाचे कारण आहे असे कधी कधी म्हणण्यात येते, पण ते खरे नाही. भारतीयांचा युद्धात पराभव करणारे तुर्क, अफगाण व मोगल हे त्यांच्यापेक्षा अधिक विज्ञानसंपन्न, अधिक कलाभिज्ञ व अधिक समृद्ध होते असे सिद्ध करता येणार नाही. आज सामरिक सामर्थ्याचा व विज्ञानाचा जसा अभेद्य

संबंध स्थापित झाला आहे तसा प्राचीन काळी वा मध्ययुगात नव्हता. ग्रीक लोक रोमन लोकांपेक्षा अधिक विज्ञानसंपन्न होते. आर्किमिडीझसारख्या धुरंधर ग्रीक वैज्ञानिकाने रोमशी लढताना आपले सारे वैज्ञानिक ज्ञान पणाला लावले होते. असे असून रोमन लोकांनी ग्रीकांचा सहज पराभव केला. तेव्हा मध्ययुगातील भारतीयांच्या सैनिक पराभवावरून त्यांचे शत्रु त्यांच्यापेक्षा अधिक प्रगत होते असे अनुमान काढणे चूक आहे.

सारांश सतत होणारा सैनिक पराभव हा भारतीय राष्ट्राला झालेला मुख्य रोग होता. शिवाजी व त्याचे उत्तराधिकारी यांनी याच रोगावर यशस्वी उपचार केला. भारतीय मार खाऊ व निर्वीर्य आहेत हे पूर्ण सत्य नाही, निर्वीर्यता ही आमच्या राष्ट्राला आलेली तात्कालिक ग्लानि आहे, २६ परकीय घोडेस्वारांनी कलिंगाचे राज्य काबीज केले हे भारतीय इतिहासातले सत्य आहे तसेच लक्षावधि फौज घेऊन आलेल्या शाइस्तेखानाचा तीन त्रारशे घोंगड्या मावळ्यांच्या साहाय्याने एका पराईतल्या पोराने धुव्वा उडविला हेही भारतीय इतिहासातले सत्य आहे, अल्लाउद्दीनसारख्या उनाड पोराने मोठमोठी भारतीय राज्ये चुटकीसरशी धुळीस मिळविली हे जसे खरे तसेच चार पाच लक्ष फौज घेऊन व तत्कालीन जगातील अतिबलाढ्य साम्राज्याचे सर्व बळ एकवटून औरंगजेबासारखा शत्रु चालून आला असता, कोणत्याही दुसऱ्या सत्तेची मदत नाही, पराभव झाल्यावर मागे सरकायला भूमि नाही, अशा दुर्धर परिस्थितीत त्याच्याशी पंचवीस वर्षे झुंज घेऊन मूठभर मराठ्यांनी त्याला "गर्दीस मेळविला" हेही खरे आहे; पाश्चात्यांच्या कवाइतबाज व अग्निशस्त्रांनी सज्ज अशा सैन्यापुढे भारतीयांचे बल अग्निज्वालेवरील शलभाप्रमाणे क्षणात नष्ट झाले हा भारतीय इतिहास आहे त्याचप्रमाणे कान्होजी आंग्र्याने समुद्रपुत्र म्हणविणाऱ्या इंग्रजांचा समुद्रावर पराभव केला, व नाना व महादजी यांनी इंग्रजांना दाती तृण धरून शरण आणले हाही इतिहास भारतीयच आहे, असे आशास्थान मराठ्यांनी निर्माण केले ही त्यांची कामगिरी अनमोल आहे. सर्व भारतीय मराठ्यांचा अभिमान बाळगतात तो यासाठीच. परकीयांच्या प्रचारकी लिखाणातील सर्व आरोप खरे मानले तरी मराठ्यांची उरलेली कामगिरी महनीयच ठरते. यामुळेच परकीयांचा व त्यांची पोपटपंची करणाऱ्या इतरांचा सारा प्रचार भारतीयांच्या मनातील मराठ्यांबद्दलचा आदर नष्ट करण्यास समर्थ ठरला नाही. पाकिस्तानी व चीनी आक्रमकांनी भारतभूमीचे नरडे दाबण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा शिवाजी महाराजांच्या स्मृतीनेच साऱ्या राष्ट्रात स्फूर्तीचा संचार केला व भारतीय नभोवाणीवर "हरहर महादेव" ही गर्जना ऐकू येऊ लागली. भारतीयांनी मराठ्यांच्या इतिहासाचा अभिमान का बाळगला पाहिजे असे विचारणारे भारताच्या भावजीवनापासून पारखे झालेले आहेत हे स्पष्ट आहे.

भाऊ व बेण्टिंग

भाऊसाहेबांनी दिल्लीचे मोगली छत फोडले याबद्दल आठवल्यांनी हळहळ व्यक्त केली आहे. वस्तुतः मराठे दिल्लीचे स्वामी झाले म्हणून त्यांनी दिल्लीतील पारतंत्र्याचे अवशेष टिकू द्यायला पाहिजे होते असे ठरत नाही. शिवाय कोणत्याही काळच्या युद्धनीतीप्रमाणे जिंतांच्या सम्पत्तीवर जेत्याचा अधिकार पोचतो. चान्दीचे छत फोडून राष्ट्ररक्षणाच्या कार्याला मदत होत असेल तर ते फोडण्यात भाऊसाहेबांनी उचितच वर्तन केले असे म्हटले पाहिजे, इंग्रजांनी देखील जुन्या इमारतीतील मूल्यवान् वस्तु धुवून नेल्या. बेण्टिंगने तर ताजमहालाचे दगडच लिलावाला काढले होते. पण पुरेशी किंमत न मिळाल्यामुळे ताजमहाल जमीनदोस्त होण्याचे वाचले. दिल्लीच्या इतिहासपरिषदेत या विषयावर एक निबन्ध वाचण्यात आला होता. त्यात इंग्रजांच्या लुटारूपणाचे अनेक मासले वर्णिले आहेत.

पण महाराष्ट्रीयांना इंग्रजी लुटारूपणाचे मासले पाहण्यासाठी इतके दूर जाण्याची जरूर नाही. इंग्रजांनी महाराष्ट्रातील किल्ल्यावरील इमारती जमीनदोस्त केल्या, त्यांच्या पायाचे दगडदेखील उरू दिले नाहीत. या रानटी कृत्याचे "किल्ला लष्करी दृष्ट्या निकामी केला" असे सोज्वळ वर्णन करण्याची सुसंस्कृतता मात्र त्यांनी दाखविली.

(३) रजपुतांनी मराठ्यांशी आमरण वैर धरले हा आठवल्यांचा ग्रह निराधार आहे. छत्रसाल व जयसिंग हे मराठ्यांचे मित्र होते, पुढे मराठे व रजपूत यांच्या कटकटी झाल्या हे खरे असले तरी तेवढ्या-

वरून निरपवाद वैराचा आरोप सिद्ध होत नाही. मराठ्यांचे व रजपुतांचे पूर्ण सख्य स्थापित होऊ शकले नाही ही गोष्ट मराठ्यांप्रमाणेच रजपुतांनाही लांछनास्पद आहे. मराठ्यांच्या त्रुटी हे या निराशाजनक परिस्थितीचे कारण म्हणता येत नाही हे प्रा. आचार्य यांनी सप्रमाण दाखवून दिले आहे. आठवल्यांना त्यावर मुळीच उत्तर देता आले नाही.

माधवराव व लिंकन

(४) मराठे स्वतःच्याच मुलुखाची लूट करीत, असे एक निराधार विधान आठवल्यांनी आपल्या लेखात ठोकून दिले होते. याचे त्यांनी एकही उदाहरण दिले नाही. व आता उलट प्रा. आचार्यांनाच ते याविरुद्ध प्रमाण मागत आहेत. मुळातल्या भरमसाट विधानावर सारवासारव करण्यासाठी मराठ्यांच्या आपसातील लढायांचे उदाहरण त्यांनी दिले आहे. पेशव्यांच्या भोसल्याशी व होळकराशी लढाया झाल्या. त्यात दोघांनीही एकमेकांचे मुलुख लुटले. पण स्वतःच्या राज्यातले मुलुख लुटल्याचे हे उदाहरण नाही. मराठमण्डळ हे एक संघराज्य होते. पानिपतच्या आघातानंतर त्याची एकजूट भंगली व त्याचे घटक अनेकवेळा सार्वभौम सत्तेप्रमाणे वागले, अर्थात् एका घटकाची दुसऱ्या घटकाशी लढाई झाली तेव्हा त्याने दुसऱ्याच्या ताब्यातील मुलुख लुटला. पण लिंकनने दक्षिण अमेरिकेतील घटक राज्यावर सैन्य पाठविले तेव्हा दुसरे काय केले ? उत्तर अमेरिकेतील सैनिकांनी दक्षिण अमेरिकेत केलेली जाळपोळ व लुटालूट यांचे रसभरीत वर्णन करून लिंकनला लुटारू ठरविणे सहज शक्य आहे.

मराठ्यांनी स्वतःच्या राज्यात कधीच लुटालूट केली नाही या विधानाचा प्रतिवाद करण्यासाठी मराठ्यांचे स्वतःचे असे राज्य कोणत्याच प्रदेशावर नव्हते असे दुसऱ्या कोणत्याही इतिहासकाराने न केलेले विधान आठवल्यांनी ठोकून दिले आहे. C. Collin Davies याच्या ऐतिहासिक मानचित्रावलीत मराठ्यांच्या अमलाखालील मुलुख स्पष्टपणे दाखविला आहे. एखाद्या मराठी राज्यकर्त्याने स्वतःच्याच अमलाखालील मुलखात लुटालूट केल्याचे उदाहरण आठवल्यांनी दाखवून द्यावे. आठवले " पेशव्यांच्या फौजेने केलेल्या नासधुशीचा " उल्लेख करतात. पण अशा नासधुशीने झालेल्या नुकसानीबद्दल पेशवे पायमल्ली नावाची भरपाई देत असत. याबद्दल डॉ. सेन यांनी साधार विवेचन केले आहे त्याचा आठवल्यांना सोइस्कर विसर पडला आहे.

देशी राज्यकर्ते

(५) देशी संस्थानिकांनी राज्य कसे केले याबद्दल आठवल्यांनी ठरीव साच्याचे उद्गार काढले आहेत. देशी राजांच्या अमलाखालील मुलुख ब्रिटिश भारतापेक्षा प्रतिव्यक्ति उत्पन्न, आरोग्यमान, साक्षरता व सुव्यवस्था याबाबतीत कमी प्रगत होता असे आकड्यानिशी आठवल्यांनी सिद्ध करून दाखवावे अशी माझी त्यांना विनंति आहे. भारतामधील सर्वाधिक साक्षरता एका संस्थानात म्हणजे त्रावणकोरमध्ये होती, भारतातील सर्वोत्तम धरणयोजना एका संस्थानात म्हणजे म्हैसूरमध्ये होती व आजही आम्हाला जे व्यवहारात आणता आले नाही ते देशी भाषेतून विद्यापीठीय शिक्षण एका संस्थानाने म्हणजे हैदराबादने प्रत्यक्षात आणले होते. संस्थानिकांची राजवट मागासलेली होती हा ग्रह काहीसा ब्रिटिश प्रचार व काहीसा मार्क्सवादी भाकडकथेतील सरंजामशाही हे प्रकरण यातून उद्भवला आहे.

संस्थानिक आजही आपल्या पूर्वीच्या प्रजेला पूज्य वाटतात या आचार्यांच्या यथार्थ विधानाद्दल " मी काय भाष्य करणार " म्हणून आठवले संभ्रान्त झालेले आहेत. खरेच, त्यांच्या ब्रिटिश प्रचारवादात यावर भाष्य करण्यासारखे काही असणेच शक्य नाही. लोकशाहीने लोकप्रियता हा राज्यकर्ता होण्यास निर्णायक असा गुण मानला आहे. या निकषावर एतद्देशीय राज्यकर्त्यांनी आपली पात्रता पूर्णपणे सिद्ध केली आहे, त्यांच्या राज्यात त्यांचा निवडणुकीत पराभव करणे अशक्य समजले जाते हे सत्य ब्रिटिश प्रचारात बसवून दाखविणे अशक्य आहे. आठवल्यासारख्या लेखकांना त्याचा बोध होऊ नये हेही साहजिकच आहे.

(६) परकीयांच्या स्तुतीने मराठे मोठे ठरवायचे तर त्यांच्या निन्देने ते निन्द्य का ठरू नयेत असे आठवले विचारतात. याचे उत्तर कोणताही वकील देईल. शत्रूने दिलेल्या साक्षीत प्रतिकूल भागापेक्षा

अनुकूल भाग अधिक ग्राह्य समजला जातो. मराठ्यांच्या या शत्रुराष्ट्रात देखील मराठ्यांचे गुण ओळखणारे निघाले हा पुरावा महत्त्वाचा आहे.

मांडिली मोडिली क्षेत्रे

(७) आठवल्यांच्या मते काशी प्रयागादि स्थाने सुटली पाहिजेत ही मराठ्यांची तळमळ भोळेपणाची होती. भोळेपणा म्हणजे धडधडीत असत्यावर देखील विश्वास ठेवण्याची प्रवृत्ति या त्या शब्दाच्या सर्वसंमत अर्थानुसार प्रचारकी परकीयांच्या लिखाणावर अंधपणे विश्वास ठेवणाऱ्या आठवल्यांच्या वृत्तीला भोळेपणा हा शब्द यथार्थतेने लागू होतो. काशीप्रयाग सोडविण्याच्या तळमळीला तो कसा लागू होतो हे मात्र कळत नाही. काशीप्रयाग ही स्थाने शेकडो वर्षापासून भारतीयांनी पवित्र मानलेली आहेत. भारतीय समाजाचे हे मानबिंदु आहेत हे परकीय आक्रमकांनी देखील ओळखले होते व म्हणूनच या राष्ट्राचा पूर्णपणे मानभंग करण्यासाठी औरंगजेबाने काशी–विश्वेश्वराच्या देवळाचा विध्वंस केला. त्याच्यापूर्वी बाबराने अयोध्येतील श्रीरामाचे जन्मस्थान उध्वस्त केले होते, शेरशहाने पांडवांच्या प्रासादांचा नाश केला होता व जहांगीर शहाजहान प्रभृतींनी हीच परंपरा पुढे चालवली होती (भाऊसाहेबांनी दिल्लीचे तख्त फोडले म्हणून खन्त करणाऱ्या आठवल्यांना परकीय आक्रमकांची ही कृत्ये "धर्मातीत" "पुरोगामी" वगैरे वाटत असल्यास मला आश्चर्य वाटणार नाही.) भारतीयांनी पवित्र मानलेली स्थाने नष्ट करणे हे मध्ययुगातील परकीय आक्रमकांचे धोरणच होते. या आक्रमणांचा यशस्वी प्रतिकार करणे म्हणजे समर्थांनी म्हटल्याप्रमाणे मोडलेली क्षेत्रे पुनः मांडणे आवश्यकच होते. विश्वेश्वर हा देव खरा की खोटा हा प्रश्न सर्वस्वी अप्रस्तुत आहे. राष्ट्रीय व राजकीय दृष्टीने, साऱ्या राष्ट्राच्या भावनांचे केंद्रीकरण करण्याचे त्यात सामर्थ्य होते ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. भारताचा राज्यकर्ता आस्तिक असो की नास्तिक, हिंदु असो की अहिंदु, तो जर राष्ट्रीय राज्यकर्ता असेल, – परकीय आक्रमक नसेल– तर भारतीयांच्या पवित्र स्थानांची विटंबना करणाऱ्या अधमांचा सूड घेणे हे त्याचे कर्तव्यच ठरते.

हे कर्तव्य मराठ्यांना पूर्णपणे पार पाडता आले असे कोणीच म्हणत नाही. त्यामुळे "सर्व पवित्र स्थळे जिद्दीने सोडविली असा इतिहास घडला काय ?" या आठवल्यांच्या प्रश्नाचे उत्तर "नाही" असे आहे. पण यावरून मराठे अपेशी झाले एवढेच सिद्ध होते. भारताचे स्वातंत्र्य हा त्यांच्या साम्राज्यसत्तेमागचा हेतु नव्हता असे त्यावरून कसे सिद्ध होईल ?

मराठ्यांची युद्धनीति

आठवल्यांच्या पत्रातील मुद्द्यांचा याप्रमाणे परामर्श घेतल्यावर मराठ्यांच्या राजनीतीसंबंधी चार शब्द लिहितो. मराठ्यांना साऱ्या भारतावर आधिपत्य स्थापित करायचे होते. मराठी सत्ता ही केवळ महाराष्ट्रीय सत्ता कधीच नव्हती याबद्दल शतशः पुरावे आहेत. "दिल्लीन्द्रपदलिप्सवः" म्हणून मराठ्यांचा जागोजाग उल्लेख आहे. आपले ध्येय "हिंदवी स्वराज्य" हे आहे हे स्वतः शिवाजी महाराजांनीच एका पत्रात सांगितले आहे. "हिंदुस्थान बळावले" म्हणून आनंद व्यक्त करताना समर्थांनी याच ध्यासाला शब्दरूप दिले आहे. रघुनाथराव व पेशव्यांचा वकील गोविंदराव काळे यांनी "अटक नदीचे अलीकडे दक्षिण समुद्रापावेतो हिन्दूंचे स्थान, तुर्कस्थान नव्हे ... काबूल व कंदहार हे अटकेपारचे सुभे हिंदुस्थानकडे" असे उद्‌गार काढले. पेशव्यांनी याच भारताच्या सीमा मानून राजकारण केले. एवढा महान् उद्योग करायला प्रबळ सैन्याची जरूर होती. अशा सैन्याचा खर्च सोसण्याचे सामर्थ्य शिवाजीच्या वा पेशव्यांच्या ताब्यात असलेल्या मुलखात नव्हते. म्हणून शिवाजीने एक युद्धनीति आखून दिली. ती ही की आपल्या सैन्याचा खर्च शत्रूच्या मुलखातून झाला पाहिजे. म्हणूनच मराठ्यांनी शत्रूच्या व इतरांच्या मुलखावर चौथ व सरदेशमुखी आकारली. ही चौथ व सरदेशमुखी वसूल करतांना जी कारवाई करण्यात येत असे तिला परकीय निंदकांनी लूट असे नाव दिले आहे. मराठ्यांनी रजपुतावर लादलेली खण्डणी इतकी मोठी होती की ती त्यांना देणेच शक्य नव्हते असा आठवल्यांनी आरोप केला आहे. हा आरोप सिद्ध करण्यास रजपुतांच्या उत्पन्नाचे आकडे, त्यांनी परकीय आक्रमकांना दिलेल्या खंडण्या वगैरे कोणताच पुरावा आठवल्यांनी सादर केला नाही. श्री. ग. ह. खरे यांनी यावर तपशीलवार विवेचन करून मराठ्यांनी आकारलेली खंडणी किती मापक असे व ही मापक खंडणी वसूल करताना देखील

त्यांचा व्यवहार किती सदय असे याचे सप्रमाण विवेचन केले आहे. (स्वाती). ते ध्यानात घेण्याची आठवल्यांना आवश्यकता वाटली नाही. चौथ व सरदेशमुखीच्या नीतीमुळे मराठ्यांच्या शत्रूंचे सामर्थ्य खची झाले, मराठ्यांचे सामर्थ्य वाढले व त्यांना अखिल भारतीय सत्ता स्थापन करणे शक्यतेच्या कोटीत आणता आले.

मराठ्यांनी ज्या मुलखावर चौथ व सरदेशमुखी लादली तेही भारताचेच प्रदेश होते तेव्हा त्यांना अखिल भारताचे हितकर्ते कसे म्हणता येईल असे विचारण्यात येते. त्यावर उत्तर असे की नात्सी आक्रमकांना अडवण्यासाठी स्टालिनने आपल्याच पितृभूमीचे प्रदेश बेचिराख केले, बेचाळीस साली भारतातील क्रान्तिकारकानी ब्रिटिश शासन उखडून टाकण्यासाठी आपल्याच देशातील आगगाड्यांचे रूळ उखडले व टपालघरे जाळली. शत्रूशी जीवनमरणाचा संग्राम करायचा असेल तर स्वतःच्या देशाच्या बाबतीत देखील दग्धभूमीचे धोरण स्वीकारावे लागते असे इतिहासात सर्वत्र दिसून आले आहे. You can not make omelettes without breaking eggs. क्रान्ति हा सुखासीन लोकांचा उद्योग नाही.

मराठ्यांचा अखिल भारतीय सन्मान

मराठ्यांच्या कार्याचे स्वरूप स्वातंत्र्यसंग्रामाचे होते हे परकीय निंदकांची पोपटपंची करणाऱ्या आधुनिकांना कळत नसले तरी मराठ्यांच्या सैनिक हालचालींनी ज्या प्रदेशांना तोशीस पोचली त्याप्रदेशातल्या देखील तत्कालीन भारतीयांना ते पुरेपूर कळत होते. पानिपतच्या युद्धाच्या वेळी वर्षद्रोन वर्षे मराठी फौजा आसपासच्या प्रदेशात सारख्या वावरत होत्या. याचा तेथील रहिवाशांना मनस्वी त्रास झाला असेल हे अपरिहार्य होते. असे असून या प्रदेशातील लोकात अजूनही मराठ्यांबद्दल ज्या स्मृति रेंगाळत आहेत त्या पानिपतच्या पराभवाचे सारे दुःख विसरायला इतक्या अभिमानास्पद आहेत. या भागातील लोकांच्या तोण्डी पानिपतचा एक पोवाडा अजूनही घोळतो आहे. (पानिपत : शेजवलकर). त्या अनुसार तेथील लोकांच्या लेखी सदाशिवराव भाऊ व त्याच्याबरोबर धारातीर्थी पडलेले वीर हेच पानिपतच्या पर्वातले पूजाविषय होते, अबदाली प्रभृति आक्रमक नव्हेत. तेथील एका खेड्यातील मुली विवाहासाठी बहिष्कृत समजण्यात येत असत. कारण 'त्या खेड्यातील लोकांनी मराठ्यांशी विश्वासघात केला.' सूरजमल जाट देखील आधी ससैन्य भाऊसाहेबास मिळाला होता. नंतर तो जरी त्यांना सोडून गेला तरी पानिपतच्या पराभवानंतर त्याने पळणाऱ्या मराठ्यांना आश्रय दिला, अबदालीची अवकृपा आपल्यावर ओढवेल याची फिकिर केली नाही.

विश्वगुणादर्श हा संस्कृत ग्रंथ मराठेशाहीच्या काळातलाच आहे, त्यात भारतातील निरनिराळ्या प्रान्तातील लोकांचे गुणदोष वेंकटाध्वरी या अमहाराष्ट्रीय लेखकाने वर्णन करून सांगितलेले आहेत. मराठ्यांबद्दलचे त्यात आलेले पुढील उल्लेख आठवल्यासारख्या लेखकांनी मनन करण्यासारखे आहेत :

देवक्षोणीसुरहितकृते दारितम्लेच्छपंक्तेः ।
मह्यां सह्या कथमपि महाराष्ट्रयूथस्य चेष्टा ॥
व्याधिव्यूहप्रतिहतिकृतां व्यक्तमुग्रौषधानां ।
कायारोग्यप्रणयिहृदयैः काटवं मर्षणीयम् ॥

मायाचुंचुतया भयावहगतिः प्रत्यर्थिपृथ्वीभुजां ।
माहाराष्ट्रभटच्छटा रणपटुर्नो पर्यटाट्येत चेत् ।
देवब्राह्मणवर्गनिग्रहकृतो देशांस्तुरुष्का इमे ।
निष्प्रत्यूहमनोरथा वितनुयुर्निर्देवभूमीसुरान् ॥

"रणपटु महाराष्ट्रीय योद्धे साऱ्या देशभर संचार करीत आहेत. या संचारामुळे जो त्रास होतो तो सहन करण्यास आपण शिकले पाहिजे, कारण या वीरांच्या पराक्रमाची छत्रछाया नसती तर सारा देश तुर्कमय झाला असता व देवब्राह्मणांचे नाव देखील ऐकू आले नसते."

"देवब्राह्मणांच्या रक्षणाची तळमळ हा भोळेपणा आहे. सारा देश तुर्कमय होऊन भारताचे तुर्कस्थान झाल्याने काही बिघडणार नव्हते" असे यावर आठवले म्हणतील. पण मराठे लुटारू होते की तत्कालीन अखिल भारतीय जनतेला मान्य असलेले काही ध्येय त्यांच्यासमोर होते या प्रस्तुत चर्चेच्या दृष्टीने हा आक्षेप अप्रस्तुत आहे: देवब्राह्मणांचे रक्षण हे तत्कालीन भारतीयांच्या दृष्टीने महनीय ध्येय होते व त्या ध्येयाचे सर्वात मोठे पाइक मराठे होते हे तत्कालीन वाङ्मय वाचणाऱ्या कुणालाही कळण्यासारखे आहे.

मौर्य व गुप्त यांची परंपरा

मराठे लुटारू नव्हते एवढेच नव्हे तर मौर्य व गुप्त यांच्या परंपरेतले न्यायी व कार्यक्षम राज्यकर्ते होते हे डॉ. सुरेन्द्रनाथ सेन यांनी आपल्या Maratha Administration या ग्रंथात दाखवून दिले आहे. एडवर्ड थॉमसन लिहितो की इंग्रजांच्या ताब्यात असलेला मद्रास प्रांत तेथील जनतेच्या दृष्टीने यमपुरी-सारखा होता. उलट ज्या प्रांतावर नाना फडणीसाची सत्ता चालत होती तेथे सुरक्षिततेचे नंदनवन फुलले होते. मराठ्यांच्या अमलातील भारत हे निर्याती राष्ट्र होते, आयातीपेक्षा निर्यात मोठी असणे हे समृद्ध अर्थ-व्यवस्थेचे लक्षण समजतात. मराठ्यांच्या राज्यातील व्यापारी मस्कत व चीनपर्यंत फेऱ्या मारीत. मराठ्यांना बाहेरच्या जगाचे ज्ञान नव्हते हा प्रवाद निराधार आहे हे यावरून सिद्ध होते. पृथ्वीपर्यटनात ते इंग्र-जांच्या तोडीचे नव्हते एवढाच या आरोपातला सत्यांश समजायचा. व्यापाराप्रमाणेच शेतीसुधारणा व पडीत जमिनी लागवडीखाली आणण्याचे प्रयत्न झाले. सुरजी अंजनगावच्या परिसरातील जमीन लागवडीखाली कशी आणली गेली याचे उल्लेख कागदपत्रात आढळतात. मराठेशाहीतील वैद्य विधायक शस्त्रक्रिया जाणत. पुण्यात झालेली अशी एक शस्त्रक्रिया पाहून एका युरोपीय चिकित्सकाने विधायक शस्त्रक्रिया युरोपात नेली. (Gentleman's Magazine, London 1794). मराठे अग्निबाणांचा वापर करीत. या अग्निबाणांनी इंग्रजी सैन्यात बराच प्रलय माजविला होता असे इंग्रजी लेखकांनी लिहून ठेवले आहे. अग्नि-बाणांची विद्या इंग्रजांच्या अनुकरणाने आलेली नव्हती यावरून वैज्ञानिक युद्धकलेत कल्पकता प्रकट करण्याची कुवत मराठ्यात होती हे स्पष्ट आहे. मराठेशाहीच्या काळातील भारत, विज्ञानाच्या व तंत्रविद्येच्या बाबतीत इंग्रजांच्या पुष्कळच मागे असला तरी आजच्याप्रमाणे सर्वस्वी परावलम्बी नव्हता. १९२१ साली इंग्रजांच्या राज्यात साक्षरतेचे जे प्रमाण होते त्यापेक्षा पेशव्यांच्या राज्यात अधिक होते हे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या प्रति-वृत्तावरूनच सिद्ध करता येण्यासारखे आहे. या महत्त्वाच्या तथ्याकडे महात्मा गांधींनीच शिक्षातज्ज्ञांचे लक्ष वेधले होते. मराठ्यांचे आरमार बलाढ्य होते. या आर-मारासाठी लागणारी जहाजे भारतातच बनविलेली असत. भारतनिर्मित जहाजांचा दर्जा तत्कालीन पुढारलेल्या राष्ट्रात होणाऱ्या जहाजांच्या तोडीचा असे. भारतातील जहाजे युरोपात देखील निर्यात होत. सारांश मराठेशाहीतील भारत हा आजच्या भारता-प्रमाणे एक मागासलेला- नव्हे विकासोन्मुख-देश समजला जात नव्हता.

ब्रिटिशांनी भारतात प्रथमच शास्त्रीय न्यायदानाची पद्धति सुरू केली असे नेहमी म्हणण्यात येते. हा देखील आधुनिकांच्या अंधश्रद्धेचा एक मासला आहे. डॉ. सेनांनी मराठेशाहीतील न्यायदानाचे सविस्तर वर्णन केले आहे. मराठेशाहीत न्याय मिळणे ब्रिटिश पद्धती-पेक्षा अधिक सुकर असे असाच त्यावरून निष्कर्ष निघतो. ब्रिटिश पद्धतीत न्यायापेक्षा शब्दांचा कीस, वकीलांच्या व न्यायालयांच्या लठ्ठ दक्षिणा यांचाच भाग अधिक आहे. वकीलांच्या कौशल्यावर निर्णय अवलंबून असणे हे शास्त्रीय न्यायपद्धतीचे लक्षण खास नाही. वकिलांच्या कौशल्यावर निर्णय अवलंबून नसेल तर वकीलांना देण्यात येणाऱ्या लठ्ठ दक्षिणा अकारण दिल्या जातात असे म्हटले पाहिजे.

मराठेशाहीत चोर व चोरीचा माल सापडवून तो मूळ मालकाला परत करण्याची जबाबदारी सरकारची असे. चोरीचा माल परत करता आला नाही तर स्वतः सरकारला लुबाडल्या गेलेल्या माणसाच्या नुकसानीची भरपाई करून द्यावी लागत असे. चोराने लुटलेल्या मालाबद्दल देखील जे राज्यकर्ते नुकसानभरपाई देत असत ते आपल्याच प्रजेची लूट करीत असा आरोप आठवल्यांसारख्यांनी करावा यापरता दैवदुर्विलास तो कोणता ?